
‘Hoe zal een toekomstige generatie verder leven?’

Bonhoeffers bezinning op deze vraag gedurende zijn gevangenisjaren

G.C. den Hertog

Abstract

After ten years of life under Hitler, Dietrich Bonhoeffer writes that ‘the ultimately responsible question is how a coming generation is to go on living’. This article argues that the answer to this question is present in Bonhoeffer’s prison writings, letters, literary work and theological essays, and traces on how that answer directs his thought, and what it implies for the interpretation of his theological thinking during this period, including his letters on the ‘non-religious interpretation’ of the Gospel and the Christian tradition.

Inleiding

In 1941 of mogelijk al in 1940, maar in elk geval in een tijd wanneer de Tweede Wereldoorlog in volle hevigheid woedt en zich al aftekent wat het naziregime verder nog aan misdadigs in de zin heeft, schrijft Dietrich Bonhoeffer voor zijn net begonnen ‘project’ *Ethik* een tekst met de titel ‘Schuld, Rechtfertigung und Erneuerung’.¹ Daarin verwoordt hij aan de hand van de Decaloog ook een concrete schuldbelijdenis, zoals de Duitse kerk die naar zijn overtuiging zou kunnen en moeten uitspreken. Bij het vijfde – volgens de lutherse telling: vierde – gebod staat daarin onder meer het volgende te lezen:

‘De kerk belijdt dat ze schuldig is aan de ineenstorting van het ouderlijk gezag. Tegen de verachting van de ouderdom en de vergoddelijking van de jeugd heeft de kerk niet opgetreden, uit angst om de jeugd en daarmee de toekomst te verliezen – alsof haar toekomst de jeugd zou zijn! Ze heeft het niet gewaagd

1 Dietrich Bonhoeffer, ‘Schuld, Rechtfertigung und Erneuerung’, in: Dietrich Bonhoeffer, *Ethik*, herausgegeben von Ilse Tödt, Heinz Eduard Tödt, Ernst Feil und Clifford Green, DBW Bd. 6, Gütersloh 1998², 125-136.

de goddelijke waardigheid van de ouders te verkondigen tegen een in opstand komende jeugd en heeft de wel zeer wereldgelijkvormige poging gedaan om “met de jeugd mee te gaan”. Zo is ze schuldig aan de verwoesting van talloze gezinnen, aan het verraad van kinderen jegens hun vaders, aan de zelfvergoddelijking van de jeugd en daarmee aan hun prijsgeving aan afval van Christus.²

We hoeven er niet naar te raden wat Bonhoeffer hier op het oog heeft. De verheerlijking van de jeugd, van kracht, van de ‘daadmens’, is immers fundamenteel in de ideologie van het nationaalsocialisme, en de keerzijde daarvan is de minachting voor wat zwak is, inclusief de ouderen.³ Bij de schuld van de kerk zal Bonhoeffer concreet denken aan de overdracht – of beter: uitlevering – van het kerkelijk jeugdwerk aan de *Hitlerjugend* door *Reichsbischof* Ludwig Müller in december 1933 en aan het zwijgen van de kerk tegenover de door de nazi-overheid verordende inbreuk in de ouder-kindrelatie door gehoorzaamheid aan de *Führer* boven die aan de ouders te stellen.

De titel van dit manuscript eindigt met de term ‘Erneuerung’. Dat roept de vraag op hoe die ‘vernieuwing’ van de Duitse samenleving volgens Bonhoeffer gestalte zou kunnen en moeten krijgen. In de manuscripten die hij voor zijn *Ethik* heeft geschreven gaat hij daar verder niet op in, maar zijn ‘Gedanken zum Tauftag von D. W. R.. Mai 1944’⁴ (in het vervolg: ‘Doopbrief’) laten zien dat hij met deze vragen bezig is gebleven. Maar was dat alleen met het oog op de ‘Doopbrief’, of laten zijn brieven en werk na zijn arrestatie op 5 april 1943 ons in dit opzicht meer zien? En zo ja, wat betekent dat dan mogelijk voor het

-
- 2 Bonhoeffer, ‘Schuld, Rechtfertigung und Erneuerung’, 130, hier geciteerd naar de Nederlandse vertaling in: Dietrich Bonhoeffer, *Aanzetten voor een ethiek. Samengesteld, vertaald en ingeleid door Gerard den Hertog en Wilken Veen*, Zoetermeer 2019³, 102-111. De paginering van de DBW-editie wordt daar in de marge aangegeven, zodat het niet nodig is om ook naar de pagina’s van de vertaalde editie te verwijzen. De citaten uit het werk van Bonhoeffer in de lopende tekst zijn ter wille van de leesbaarheid doorgaans vertaald.
- 3 In een lezing die Bonhoeffer februari 1929 in Barcelona houdt valt te zien dat dit levensgevoel hem ook niet vreemd (geweest) is: ‘Gott ruft das Volk [...] zum Kampf und Sieg. Auch die Kraft ist von Gott und die Macht und der Sieg, denn Gott schafft die Jugend bei Mensch und Volk und liebt die Jugend, denn Gott selbst ist ewig jung und stark und sieghaft’ (Dietrich Bonhoeffer, ‘Grundfragen einer christlichen Ethik’, in: Dietrich Bonhoeffer, *Barcelona, Berlin, Amerika 1928-1931*, herausgegeben von Reinhart Staats und Hans Christoph von Hase, DBW Bd. 10, Gütersloh 1992, 339).
- 4 Dietrich Bonhoeffer, ‘Gedanken zum Tauftag von D. W. R.. Mai 1944’, in: Dietrich Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung. Briefe und Aufzeichnungen aus der Haft*, Herausgegeben von Christian Gremmels, Eberhard Bethge und Renate Bethge, in Zusammenarbeit mit Ilse Tödt, DBW Bd. 8, Gütersloh 1998, 428-436.

verstaan van zijn denken in de gevangentijd? Op die vragen zoek ik in dit artikel een antwoord.

'Verloren tijd'?

Rond Kerst 1942, enkele maanden voordat hij gevangengenomen zou worden, stelt Bonhoeffer aan zijn vriend Eberhard Bethge, zijn zwager Hans von Dohnanyi en generaal Hans Oster een door hemzelf geschreven stuk ter hand waar hij als titel 'Rechenschaft an der Wende zum Jahr 1943. Nach zehn Jahren'⁵ (in het vervolg: 'Rechenschaft') boven heeft gezet.⁶ Wat deze drie mannen gemeen hebben is dat zij deel uitmaakten van de groep samenzweerders binnen de *Abwehr*, de inlichtingendienst van de Duitse *Wehrmacht*. In 1938, toen duidelijk werd dat Hitler Duitsland in een nieuwe oorlog wilde storten, begon een aantal officieren binnen de *Abwehr* gericht na te denken over mogelijkheden het naziregime omver te werpen. Bonhoeffer werd er datzelfde jaar al via zijn zwager Von Dohnanyi bij betrokken, en in 1940 liet hij zich met het oog daarop ook als een soort freelance geheim agent bij de *Abwehr* aanstellen.⁷

Het woord 'Rechenschaft' in de titel zegt nog niet zoveel, maar de aanduiding 'Nach zehn Jahren' geeft aan dat het gaat om een bestandsopname over de jaren sinds 30 januari 1933, toen Hitler aan de macht kwam. Bonhoeffer blikt dus terug op de weg die hijzelf, deels samen met zijn medesamenzweerders, in die periode heeft afgelegd, en hij legt rekenschap af. Daarbij gaat het hem er niet om een balans op te maken teneinde met zichzelf in het reine te komen, maar de centrale vraag is, hoe men in Duitsland verder kan en moet, wanneer eenmaal de wapens zwijgen en de nationaalsocialisten het veld hebben moeten ruimen.

-
- 5 Dietrich Bonhoeffer, 'Rechenschaft an der Wende zum Jahr 1943. Nach zehn Jahren', in: Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 19-39. Vgl. over dit document Heinz Eduard Tödt, 'Gewissenskonflikte im Widerstand gegen das nationalsozialistische Unrechtsregime. Dietrich Bonhoeffers Rechenschaft an der Jahreswende 1942/43', in: Heinz Eduard Tödt, *Theologische Perspektiven nach Dietrich Bonhoeffer*. Herausgegeben von Ernst-Albert Scharffenorth, Gütersloh 1993, 161-169; en mijn "'Zijn wij nog bruikbaar?'" Bonhoeffers balansopname van zijn weg in NaziDuitsland eind 1942', in: Gerard den Hertog en Barend Kamphuis, *Geïnspireerd en uitgedaagd door Bonhoeffer*, Utrecht 2019, 80-94.
- 6 Vgl. Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer. Theologe – Christ – Zeitgenosse. Eine Biographie*, Gütersloh 2005⁹, 896 en Bonhoeffer, 'Rechenschaft an der Wende zum Jahr 1943. Nach zehn Jahren', 19, noot 1.
- 7 Vgl. mijn 'Ethiek als antwoord op Hitlers militaire successen in 1940', in: Den Hertog en Kamphuis, *Geïnspireerd en uitgedaagd door Bonhoeffer*, 165-168.

Bonhoeffer opent zijn stuk met te noteren dat tien jaar in het leven van ieder mens een lange tijd is, en dat, omdat ‘tijd’ het kostbaarste is wat we hebben – we kunnen het verleden immers niet inhalen of overdoen – er niets erger is dan dat een bepaalde periode als ‘verloren tijd’ moet worden beschouwd. Maar daarvan is geen sprake, stelt hij, in de achterliggende tien jaar hebben ze bewust geleefd en het nodige geleerd.⁸ Hij denkt daarbij aan wat er van henzelf is geworden, hoe de weg die ze zijn gegaan hen heeft gemaakt tot wie ze zijn.⁹ Zich in deze zin rekenschap geven van wat geleerd werd behoort tot ‘verantwoordelijk leven’¹⁰, waarin de vraag ‘hoe een toekomstige generatie verder zal leven’¹¹ centraal staat. Hoe zal een nieuwe generatie die deel heeft uitgemaakt van de *Hitlerjugend* en dienst heeft gedaan aan het front, een weg van oprechte boete en omkeer gaan, met de last van de geschiedenis van nazi-Duitsland op de schouders? Hoe zullen ze zich verhouden tot hun ouders en grootouders, en hoe zullen ze goed kunnen omgaan met hun eigen weg in deze jaren?

Wanneer Bonhoeffer dit stuk schrijft tekent zich de Duitse nederlaag al af. In de kringen van de samenzweerders leeft dan het besef dat, als men nog met de geallieerden wil onderhandelen over een wapenstilstand, de aanslag op korte termijn zal moeten plaatsvinden. Men denkt uiteraard ook na over hoe een nieuwe politieke orde na de val van het Derde Rijk gestalte zou moeten krijgen; Bonhoeffer laat zijn gedachten daar ook over gaan,¹² maar niet in dit stuk. Hier noemt hij als centrale vraag: ‘hoe een nieuwe generatie verder kan leven’. Die ‘nieuwe generatie’ vraagt niet allereerst naar inzichten en ideeën; dat zijn volgens Bonhoeffer ‘abstracties’ van het eigenlijke. Een paar zinnen verderop merkt hij op dat de ‘jongere generatie’ omdat het om hun toekomst gaat altijd feilloos zal aanvoelen of iemand aan de hand van principes handelt of vanuit levende verantwoordelijkheid.¹³

8 Vgl. Bonhoeffer, ‘Rechenschaft an der Wende zum Jahr 1943. Nach zehn Jahren’, 19. Op 11 april 1944 schrijft Bonhoeffer aan Bethge dat hij nog geen moment het gevoel heeft gehad dat de laatste jaren ‘verloren tijd’ zou zijn geweest. Terugkijkend op heel zijn leven zegt hij dan: ‘Es ist eine ununterbrochene Bereicherung der Erfahrung gewesen, für die ich wirklich nur dankbar sein kann.’ (Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 391)

9 Vgl. wat Bonhoeffer in *Nachfolge* schreef, namelijk ‘daß eine Erkenntnis nicht getrennt werden kann von der Existenz, in der sie gewonnen ist’ (Dietrich Bonhoeffer, *Nachfolge*, Herausgegeben von Martin Kuske und Ilse Tödt, DBW Bd. 4, Gütersloh 1992¹, 38).

10 Bonhoeffer, ‘Rechenschaft an der Wende zum Jahr 1943. Nach zehn Jahren’, 19.

11 Bonhoeffer, ‘Rechenschaft an der Wende zum Jahr 1943. Nach zehn Jahren’, 25.

12 Vgl. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, 868-874.

13 Bonhoeffer, ‘Rechenschaft an der Wende zum Jahr 1943. Nach zehn Jahren’, 26.

Het is voor hemzelf geen vanzelfsprekendheid dat hijzelf nog 'bruikbaar' is.¹⁴ Op die vraag laat hij 'Rechenschaft' zelfs uitlopen, en dat laat zien dat hij er serieus rekening mee houdt dat hij – en heel zijn generatie – te vaak versluierd en zelfs met dubbele tong hebben gesproken, in elk geval te weinig getuigen van de waarheid geweest zijn en door dat alles in feite zelf te zeer innerlijk gecorrumpeerd zijn om voor God en de mensen nog 'bruikbaar' te zijn. Dat zou ook inhouden dat ze niet meer in staat zijn een woord te spreken dat een nieuwe generatie perspectief kan bieden. Bonhoeffer schrijft dit een paar maanden voordat hij op 5 april 1943 gevangengezet wordt. Gaat hij er ook op door in wat hij in de gevangenis heeft geschreven?

Brieven en 'litteraire' werk

Na zeven maanden slechts heel beperkt en uitsluitend via de censuur brieven te hebben ontvangen en verstuurd kan Bonhoeffer op 18 november 1943 dankzij een bevriende bewaker voor het eerst een brief aan Eberhard Bethge de gevangenis uit smokkelen.¹⁵ Dat houdt ook in dat hij vrijuit kan schrijven over wat hem bezighoudt en waaraan hij werkt. Als hij Bethge per brief 'bijpraat' noemt hij als eerste dat hij begonnen is een verhaal te schrijven over 'een burgerlijke familie in onze tijd' en dat hij daarmee beoogt een 'rehabilitatie' van de burgerlijke familie, zoals hij die van huis uit kent, te bieden, en wel juist 'vanuit christelijk perspectief'!¹⁶ Hij schrijft dus niet om de verveling te verdrijven, maar hij probeert in zijn 'litteraire werk' een lans te breken voor de manier van leven zoals hij die van huis uit heeft meegekregen. Hoezeer dit hem bezighoudt blijkt ook uit de brief van 2 juni 1944 aan zijn 'oomzegger' Hans-Walter Schleicher die hem tijdens zijn korte verlof als soldaat in de gevangenis had willen opzoeken, maar geen toestemming kreeg. Bonhoeffer somt op wat hij hem allemaal gevraagd zou hebben, als ze elkaar gesproken hadden, en noemt dan met name 'wat jij op grond van je eigen ervaringen nu eigenlijk denkt en vindt van de mensen van jouw eigen generatie. [...] Wat is belangrijk voor hen? Waar zijn ze op uit en wat hopen ze voor zichzelf?

14 Bonhoeffer, 'Rechenschaft an der Wende zum Jahr 1943. Nach zehn Jahren', 38.

15 Vgl. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, 940v en 'Vorwort der Herausgeber', in: Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 4.

16 Vgl. de brief van 18 november 1943, in: Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 189. De onvoltooide, nog titelloze roman, waar Bonhoeffer hier op zinspeelt, is opgenomen in: Dietrich Bonhoeffer, *Fragmente aus Tegel*, herausgegeben von Renate Bethge und Ilse Tödt, DBW Bd. 7, Gütersloh 1994¹, 73-191.

Wat geloven ze en vanuit welk perspectief richten ze hun leven in?’¹⁷ Hij vraagt zijn neef op de man af: ‘Heb jij de ervaring dat je door de manier van leven, zoals je die van huis uit meegekregen hebt, iets vóór hebt bij het samenleven met andere mensen, of is het omgekeerd, levert het je hoofdzakelijk problemen op, heb je het gevoel dat in onze families op bepaalde zaken te veel of te weinig nadruk is gelegd?’¹⁸ Hij sluit af met de volgende fundamentele waarneming: ‘De belangrijkste vraag met het oog op de toekomst is immers uiteindelijk, hoe wij een basis voor het samenleven van de mensen met elkaar vinden, welke geestelijke werkelijkheden en richtlijnen we als fundamenten van een zinvol menselijk samenleven laten gelden.’¹⁹

De vloeiende overgang van het familieperspectief naar het toekomstperspectief voor de samenleving in deze brief laat zien welk belang hij voor de toekomst van Duitsland aan de verhouding tussen de generaties toekende, en werpt ook licht op de vraag waarom hij aan een roman werkte. Dat deze dingen hem ook daarna in zijn ‘literaire werk’ blijven bezighouden komt onder meer tot uitdrukking in het gedicht ‘Der Tod des Mose’²⁰, dat hij in september 1944 schrijft. Hij houdt er dan al sterk rekening mee dat in het onderzoek naar de aanslag op Hitler van 20 juli 1944 ook zijn naam zal opduiken en hij dat niet zal overleven. In dit gedicht identificeert Bonhoeffer zich met Mozes

17 Brief van 2 juni 1944, in: Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 458.

18 Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 458. Op 17 oktober 1942 had Bonhoeffer aan Hans-Walter Schleicher geschreven ter gelegenheid van diens oproep voor militaire dienst: ‘Du weißt – vielleicht zum Teil noch unbewußt, aber das macht hier nichts aus – was ein gutes Familienleben, was gute Eltern, was Recht und was Wahrheit, was Menschlichkeit und Bildung, was Tradition für hohe Güter sind, [...] Du weißt auch irgendwie, was die Bibel, was das Vaterunser und was Kirchenmusik ist: aus dem allen hast Du ein Bild von Deutschland mitbekommen, das Dir nie mehr verlorengehen kann, das Dich begleiten wird in den Krieg hinein, und für das Du eintreten wirst, wo Du auch bist und wer Dir auch gegenüber träte’ (in: Dietrich Bonhoeffer, *Konspiration und Haft 1940-1945*, Herausgegeben von Jørgen Glenthøj, Ulrich Kabitz und Wolf Krötke. Bearbeitet von Herbert Anzinger, DBW Bd. 16, 364v).

19 Brief van 2 juni 1944, in: Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 458. Vgl. Bonhoeffer, ‘Rechenschaft an der Wende zum Jahr 1943. Nach zehn Jahren’, 29v: ‘Der Kluge erkennt in der Fülle des Konkreten und der in ihm enthaltenen Möglichkeiten zugleich die unübersteiglichen Grenzen, die allem Handeln durch die bleibenden Gesetze menschlichen Zusammenlebens gegeben sind, und in dieser Erkenntnis handelt der Kluge gut bzw. der Gute klug.’

20 Dietrich Bonhoeffer, ‘Gedicht “Der Tod des Mose”’, in: Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 590-598.

die in de laatste hoofdstukken van Deuteronomium zich richt tot het volk Israël dat op het punt staat het land van de belofte binnen te gaan, in het besef dat hij daar zelf niet bij zal zijn. Als Bonhoeffer schrijft dat 'over de scherpe scheidslijnen van het sterven heen al de tekenen van nieuwe tijden gloren'²¹, heeft hij het meer over zichzelf en de tijd waarin hij dit schrijft dan over Mozes. Maar wat voor 'nieuwe tijden' mogen dat zijn, en welke 'tekenen' meent hij waar te nemen? Veelzeggend voor de plaats die het christelijk geloof in zijn toekomstverwachting inneemt is de versregel: 'God, U woonde onder onze vaders, maak onze zonen tot een volk van bidders.'²²

Deze eerste verkenning laat zien dat het generatieperspectief Bonhoeffer in heel de gevangentijd heeft beziggehouden. Nu schrijft hij in zijn eerste brief aan Bethge van 18 november 1943 ook dat hij werkt aan een essay over het thema: 'Was heißt die Wahrheit sagen?'²³ (Verder: 'Essay Wahrheit'). De openingszin neemt ons meteen al mee naar de intieme sfeer van het gezin: 'Vanaf de tijd van ons leven waarin we de taal machtig worden, leert men ons, dat onze woorden waar moeten zijn.'²⁴ Omdat Bonhoeffer er dus in dezelfde tijd mee bezig is als waarin hij zijn 'rehabilitatie van de burgerlijke familie' schrijft ga ik na of het generatieperspectief in deze – onvoltooide – tekst ook een rol speelt.

Wat houdt 'de waarheid spreken' in?

Bonhoeffer schrijft zijn 'Essay Wahrheit' in de tijd van de intensieve en belastende verhoren, waaraan hij na zijn arrestatie onderworpen wordt. Het ligt daarom voor de hand om het essay tegen deze achtergrond te lezen. Er zijn

21 Bonhoeffer, 'Gedicht "Der Tod des Mose"', 594.

22 Bonhoeffer, 'Gedicht "Der Tod des Mose"', 596.

23 Brief van 18 november 1943, in: Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 189.

24 Dietrich Bonhoeffer, 'Fragment eines Aufsatzes: Was heißt die Wahrheit sagen?', in: Bonhoeffer, *Konspiration und Haft 1940-1945*, DBW Bd. 16, 619-629 (citaat 619). Wolfgang Huber schrijft over dit essay: 'Im Gefängnis machte er sich schwere Vorwürfe, weil er die *Ethik* nicht vor der Inhaftierung zu einem Abschluss hatte bringen können; wenigstens an einem Punkt, der Wahrheitsfrage, wollte er das Versäumte nachholen. Das Fragment über dieses Thema, das in der Gefängniszelle entstand, wurde in früheren Editionen in die *Ethik* integriert; heute findet es sich in dem Band der Werkausgabe über *Konspiration und Haft*. Doch die inhaltliche Zugehörigkeit zur *Ethik* ist offenkundig' ('Was heißt: Die Wahrheit sagen? Bonhoeffer im digitalen Zeitalter', *Evangelische Theologie* 80 [2020] 302v). Vanwege deze relatie met de *Ethik* is deze tekst ook opgenomen in: Bonhoeffer, *Aanzetten voor een ethiek*, 368-376.

verschillende (ontwerpen van) brieven van Bonhoeffer aan zijn onderzoeksrechter, *Oberkriegsgerichtsrat* Manfred Roeder, bewaard gebleven, waarin hij onmiskenbaar welbewust een gekleurde en op bepaalde punten zonder meer valse voorstelling van zaken geeft.²⁵ Daarmee staat echter nog niet vast dat het ‘Essay Waarheid’ uitsluitend of ook voornamelijk Bonhoeffers worsteling met zijn opstelling in de verhoren als thema heeft.²⁶ Er valt in dit stuk hoegenaamd niets te bespeuren van een moeizaam verhullen van wat dan de ‘eigenlijke’ vraagstelling ervan zou zijn, namelijk hoe zich te gedragen in de verhoren, en evenmin van enigerlei vorm van zelfrechtvaardiging voor de verhulling van zijn werkelijke motieven en daden. Wel herkennen we de verzuchting waarmee hij zijn ‘Rechenschaft’ afsloot, namelijk dat ze als samenzweerders niet in staat waren geweest een open en eerlijk woord tot de ander te spreken.²⁷

25 Eberhard Bethge heeft zorgvuldig gereconstrueerd wat er in de verhoren aan de orde is geweest (vgl. Bethge, *Dietrich Bonhoeffer*, 910-929). Hij wijst erop dat het gegeven dat Bonhoeffer zijn ‘Essay Waarheid’ in die tijd geschreven heeft, ‘zeigt, wie er sich Rechenschaft über seine Verstrickung gab, sich nichts vormachen und nichts verdrängen wollte’ (Bethge *Dietrich Bonhoeffer*, 914). De ‘Briefentwürfe’ voor Roeder, waarin Bonhoeffer nadere toelichting geeft op wat hij in de verhoren heeft verklaard of correcties daarop aanbrengt of laten zien hoe hij zijn ware oogmerken verzweg en verdoezelde (in: Bonhoeffer, *Konspiration und Haft 1940-1945*, DBW Bd. 16, 401vv; 405-423). Zo schrijft hij daarin dat hij de mogelijkheid die zijn zwager Hans von Dohnanyi hem bood om bij de *Abwehr* in dienst te treden had aangegrepen, omdat dat hem in staat stelde om zich, zoals hij vanaf het begin van de oorlog nagestreefd had, daadwerkelijk in te zetten voor de oorlog, en wel als theoloog, en hem de mogelijkheid bood om zich tegenover de staat te rehabiliteren (411). Verder is de vermoedelijk kort vóór zijn arrestatie op 5 april 1943 geschreven, maar op 4 november 1940 geantedateerde – en dus gefingeerde – brief aan Von Dohnanyi bewaard gebleven, waarin hij een overzicht geeft van zijn buitenlandse reizen en oecumenische activiteiten en contacten en zich bereid verklaart de banden binnen zijn netwerk weer aan te halen ‘und sie im deutschen Interesse auszuwerten’ (‘An Hans von Dohnanyi [“Tarnbrief”]’, in: Bonhoeffer, *Konspiration und Haft 1940-1945*, DBW Bd. 16, 385-390, citaat 390).

26 Dat suggereert Wolf Krötke wel, als hij het ‘ganz unzweifelhaft’ noemt, ‘dass sich Bonhoeffers Beschäftigung mit dem Thema “Was heißt die Wahrheit sagen” der Situation verdankt, in der er sich als Doppelagent in der militärischen Abwehr und bei den Verhören zunächst durch die Militärgerichtsbarkeit befand’ (‘Wahrhaftig – Aufrichtig – Verantwortungsbewusst. Dietrich Bonhoeffers Überlegungen zur Frage: “Was heißt, die Wahrheit sagen?”’, in: *Bonhoeffer Rundbrief. Mitteilungen der Internationalen Bonhoeffer-Gesellschaft. Sektion Bundesrepublik Deutschland*, nr. 126, april 2020, 33).

27 Bonhoeffer, ‘Rechenschaft an der Wende zum Jahr 1943. Nach zehn Jahren’, 39: ‘Wir sind durch Erfahrung mißtrauisch gegen die Menschen geworden und mußten ihnen die Wahrheit und das freie Wort oft schuldig bleiben’.

Het is dus een echte vraag: wat zijn thema en focus van het 'Essay Waarheid'?

In zijn brief aan Bethge van 5 december 1943, waarin hij vermeldt dat hij nog steeds aan zijn 'Essay Waarheid' werkt, tekent Bonhoeffer aan dat 'de waarheid spreken' in zijn ogen inhoudt: 'Verwoorden hoe iets in werkelijkheid is, dat wil zeggen: met respectering van het geheim, van vertrouwen en van verborgenheid'.²⁸ Wat hij hier neerschrijft correspondeert met de volgende fundamentele these in dit essay: 'Omdat het nu eenmaal zo is, dat het ethische niet losgemaakt kan worden van de werkelijkheid, is het steeds beter leren kennen van de werkelijkheid een noodzakelijk bestanddeel van het ethische handelen.'²⁹ Dat is in feite de vraag, waarmee Bonhoeffer in 1940 het werken aan zijn *Ethik* was begonnen. In de titel van de eerste tekst die hij op papier zet, 'Christus, die Wirklichkeit und das Gute',³⁰ ligt al uitgedrukt dat de vraag wat goed is niet in abstracto gesteld kan worden, want wat goed is moet beantwoorden aan de werkelijkheid, dat is: ter zake zijn en concreet de weg wijzen. Handelen in overeenstemming met de werkelijkheid is echter niet, zoals het nationaalsocialisme propageerde, een je onderhorig laten maken aan de *Führer*, en je laten bepalen door de mythische werkelijkheden van ras, bloed en bodem, maar het is: erkennen dat de wereld waarin wij leven 'Christuswerkelijkheid' is, zoals Bonhoeffer dat in zijn *Ethik* kort en krachtig

28 Brief van 5 december 1943, in: Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 229. In zijn brief aan Bethge van 22 april 1944 schrijft Bonhoeffer dat zijn vader er beslissend aan heeft bijgedragen dat er in zijn leven een 'Abkehr vom van Phraseologischen zum Wirklichen' (Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 397), heeft plaatsgevonden. Dat laat nog eens zien dat zijn gedachten over waarheid en werkelijkheid verweven zijn met wat hij in de verhouding met zijn ouders geleerd heeft.

29 Bonhoeffer, 'Fragment eines Aufsatzes: Was heißt die Wahrheit sagen?', 622.

30 Bonhoeffer, *Ethik*, DBW Bd. 6, 31-61. Bernd Wannewetsch geeft in een paar zinnen aan hoe er een doorgaande lijn in Bonhoeffers denken over ethiek valt te herkennen, vanaf zijn roep om de 'concreetheid' van het gebod van God begin jaren dertig tot aan het onvoltooide essay 'Was heißt die Wahrheit sagen?' tien jaar later: 'Bonhoeffer's famous concern for the "concreteness" of Christian ethics beyond formalism and casuistry is rooted in his quest to get in touch with reality as it really is. An ethics that does not abstract from reality must be rooted in an account of reality that does not abstract from the one who has insurmountably determined it as mediator and redeemer of all things' ('The Whole Christ and the Whole Human Being: Dietrich Bonhoeffer's Inspiration for the "Christology and Ethics" Discourse', in: F. LeRon Shults en Brent Waters (red.), *Christology and Ethics*, Grand Rapids [Michigan]/Cambridge [UK] 2010, 77v).

op formule brengt.³¹ Voor Bonhoeffer is ethiek beoefenen antwoorden op het appèl dat van de ‘Christuswerkelijkheid’ uitgaat, en wel door die kritisch tegen ander verstaan van de ‘werkelijkheid’ – seculier, totalitair, religieus enzovoort – in het veld te brengen.³² De leugen kan volgens hem getypeerd worden als een ‘ontkenning, loochening en willens en wetens tenietdoen van de werkelijkheid zoals die door God geschapen is en in God bestaat’.³³ Onmiskenbaar heeft hij hier de werkelijkheid van nazi-Duitsland voor ogen.

In de aangehaalde zinnen uit het ‘Essay Waarheid’ blijkt dat hij verder wil komen in het leren kennen van de werkelijkheid. Het essay zelf maakt duidelijk dat dat om communicatie vraagt, in het licht van de ‘Christuswerkelijkheid’. ‘*Het werkelijke moet in woorden worden uitgesproken. Daarin bestaat het spreken in overeenstemming met de waarheid.*’³⁴ Bonhoeffer spreekt in dit verband over ‘de levende waarheid tussen de mensen’.³⁵ Waar heeft dat spreken van de waarheid zijn habitat, waar wordt het geleerd? Bonhoeffer onderstreept dat het de ouders zijn die hun kinderen vertrouwd dienen te maken met de verscheidenheid van levensterreinen en hun moeten leren de afbakening van de eigen verantwoordelijkheden van elk ervan te respecteren.³⁶

31 Bonhoeffer, *Ethik*, DBW Bd. 6, 43v. ‘Diese Orientierung an der Einheit von Gottes- und Weltwirklichkeit in der Christuswirklichkeit ist für Bonhoeffer das grundlegende Kennzeichen christlicher Ethik’ (Christiane Tietz, ‘Eine Korrespondenz besonderer Art. Bonhoeffers Wahrheitsbegriff im Horizont traditioneller Bestimmungen von Wahrhaftigkeit und Lüge’, in: Christiane Tietz, „*Die Spiegelschrift Gottes ist schwer zu lesen*“. Beiträge zur Theologie Dietrich Bonhoeffers, Dietrich Bonhoeffer Studien Bd. 2, Gütersloh 2021, 257).

32 Vgl. Peter Dabrock, ‘Wirklichkeit verantworten. Der responsive Ansatz theologischer Ethik bei Dietrich Bonhoeffer’, in: Peter Dabrock, Siegfried Keil en Wolfgang Nethöfel (Hg.), *Verantwortungsethik als Theologie des Wirklichen*, Göttingen 2009, 117-159, met name 137v; 145v.

33 Bonhoeffer, ‘Fragment eines Aufsatzes: Was heißt die Wahrheit sagen?’, 627. Vgl. Christiane Tietz, ‘Eine Korrespondenz besonderer Art. Bonhoeffers Wahrheitsbegriff im Horizont traditioneller Bestimmungen von Wahrhaftigkeit und Lüge’, 256-259.

34 Bonhoeffer, ‘Fragment eines Aufsatzes: Was heißt die Wahrheit sagen?’, 622 (cursivering in het origineel).

35 Bonhoeffer, ‘Fragment eines Aufsatzes: Was heißt die Wahrheit sagen?’, 623.

36 Bonhoeffer, ‘Fragment eines Aufsatzes: Was heißt die Wahrheit sagen?’, 621. Vgl. ook wat Bonhoeffer op 14 januari 1944 aan zijn verloofde Maria von Wedemeyer schrijft: ‘Ich habe vor Jahren einmal mit der Großmutter (Ruth von Kleist-Retzow) ein Gespräch darüber gehabt, ob Eltern die “Freunde” ihrer Kinder sein können und sollen; ich habe das abgelehnt und lehne es noch heute ab. Man darf die Ordnungen nicht verwischen, nur dann bleiben sie rein und göttlich.’ En evenals in het opstel zelf wijdt Bonhoeffer daarna enkele gedachten aan de moeite om in het spreken recht te doen aan de werkelijkheid:

Hij geeft als voorbeeld een kind dat 'voor de klas door zijn leraar [wordt] gevraagd of het waar is dat zijn vader vaak dronken thuiskomt'.³⁷ Met deze vraag schond de leraar de eigen relatie van ouders en kinderen, en daarom deed het kind uit zijn voorbeeld er goed aan te ontkennen. Dit voorbeeld laat er iets van zien welke betekenis hij voor een 'verantwoordelijk leven' – en dus voor de ethiek als zodanig – aan de verhouding tussen de generaties toekent.

Op 15 december 1943 komt Bonhoeffer voor de derde en laatste keer in zijn brieven aan Bethge terug op dit essay en stelt hij dat het gaat om 'het werkelijke, zoals het in God is'.³⁸ De volgende zin in het essay zelf correspondeert daarmee:

'Het gaat telkens om het "juiste woord". Dat te vinden is een zaak van lange, serieuze en steeds voortschrijdende bemoeienis op basis van ervaring en kennis van de werkelijkheid. Om te zeggen, hoe een zaak werkelijk is, dat betekent om waarheidsgetrouw te spreken, moet de blik en het denken erop gericht worden, hoe het werkelijke in God en door God en tot God is.'³⁹

Wil het werkelijke in woorden gevat kunnen worden, dan vergt dat een goed, aandachtig en aanhoudend luisteren, dat wil zeggen: hetgeen men ervaart op zich in laten werken, en overwegen wat het te zeggen heeft. Waarheid kan dus niet als een abstract principe opgevat worden.⁴⁰ In het kennen van de werkelijkheid gaat het om de vraag, hoe God daarin levend tot ons spreekt.

Religieuze taal in diskrediet

Op 30 april 1944, vier en een halve maand na de laatste brief over het 'Essay Waarheid', schrijft Bonhoeffer aan Bethge een zin die de indruk geeft dat hij in zoverre van gedachten veranderd is dat hij er niet langer van overtuigd is dat de waarheid in woorden uitgezegd kan worden: 'De tijd, waarin men de mensen alles door middel van woorden – ook als dat theologische of vrome woorden zijn – kan zeggen, is voorbij; datzelfde geldt van de tijd van de innerlijkheid en van het geweten, en dat wil nu juist zeggen: de tijd van de religie

'Der Unterschied zwischen der Wirklichkeit, nach der man Verlangen hat, und den Worten, die die Brücke zu dieser Wirklichkeit schlagen wollen und doch nicht können, ist zu überwältigend' (Ruth-Alice von Bismarck/Ulrich Kabitz [Hg.], *Brautbriefe Zelle 92. Dietrich Bonhoeffer, Maria von Wedemeyer 1943–1945*, München 1992, 119).

37 Bonhoeffer, 'Fragment eines Aufsatzes: Was heißt die Wahrheit sagen?', 625.

38 Brief van 15 december 1943, in: Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 238.

39 Bonhoeffer, 'Fragment eines Aufsatzes: Was heißt die Wahrheit sagen?', 622.

40 Vgl. Huber, 'Was heißt: Die Wahrheit sagen? Bonhoeffer im digitalen Zeitalter', 303.

als zodanig.⁴¹ Bonhoeffer schrijft dit stellig tegen de achtergrond van wat de propaganda van Goebbels, het *fake news* en de indoctrinatie zoals die kenmerkend waren voor het nationaalsocialistische regime aan devaluatie van het woord teweegebracht hebben. Dat laat zich ook niet zo maar ‘repareren’, er is in de Duitse samenleving iets onomkeerbaars gebeurd wat ook voor de communicatie van het christelijk geloof gevolgen heeft. De tijd dat ‘theologische of vrome woorden’ weerklink vonden en dat iedereen een vanzelfsprekend besef had van ‘innerlijkheid’ en ‘geweten’, is voorbij. Daarmee heeft ook de bijbehorende culturele gestalte van het christelijk geloof – daarop duidt het woord ‘religie’ – afgedaan. Deze nieuwe situatie is uiteraard ook een ernstig complicerende factor voor het gesprek tussen de generaties – heeft men wel een taal om elkaar te verstaan? In ‘Essay Waarheid’ stond al wel te lezen dat de woorden niet meer vanzelfsprekend dragers van inhoud zijn, dat de waarheid gezocht wil worden en dat God het geheim ervan is. Maar als ‘theologische of vrome woorden’, als ‘innerlijkheid en geweten’, ja ‘religie’ zélf in discrediet zijn geraakt en onbruikbaar geworden, hoe en wat kan er dan nog gecommuniceerd worden met een nieuwe generatie? Als Bonhoeffer deze brief schrijft zal hij in gedachten al bezig geweest zijn met de ‘Doopbrief’ die hij kort daarop op papier zal zetten en waarin het erom zal gaan wat er werkelijk gezegd kan worden, waarmee een nieuwe generatie verder kan.

In de brief van 30 april 1944 ontvouwt Bonhoeffer voor het eerst zijn gedachten over een ‘niet-religieuze’ of ‘wereldlijke’ interpretatie van het evangelie en de christelijke traditie. In de maanden die erop volgen maakt hij Bethge deelgenoot van zijn gedachten over het ‘einde van de religie’, over de ‘mondigheid’ van de mens en over wat geloof werkelijk is. Hij werkt in die tijd ook aan een boek daarover. Het manuscript zelf is verloren gegaan, maar een opzet ervan is onder de titel ‘Entwurf einer Arbeit’ als bijlage bij Bonhoeffers brief aan Bethge van 3 augustus 1944 bewaard gebleven.⁴² De gedachte dat de brieven die daarover gaan en de studie die hij erover wilde schrijven een radicale breuk betekenen met zijn geloofsbeleving tot dan toe – en met het klassieke christelijke belijden – is inmiddels verlaten.⁴³ In de beide Bonhoeffer-‘handboeken’ die de laatste jaren verschenen zijn komt deze these nauwelijks

41 Brief van 30 april 1944, in: Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 402v.

42 Dietrich Bonhoeffer, ‘Entwurf einer Arbeit’, in: Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 556-561.

43 Vgl. E. van 't Slot, *Zondig dapper. Bonhoeffer over christelijk handelen*, Utrecht 2019, 61-83 (hoofdstuk 3: ‘Maar geloof des te dapperder. Wat bedoelde Bonhoeffer met “religieeloos christendom”?’).

nog aan de orde.⁴⁴ Maar dan is het een klemmende vraag wat Bonhoeffer er wél mee bedoelde. Die zal ik hier niet proberen te beantwoorden, maar ik ga wel na wat het 'einde van de religie' betekent voor 'de waarheid spreken'.

In zijn brief van 21 augustus 1944 aan Eberhard Bethge – geschreven na die van 30 april 1944, waarin de noodzaak van een 'niet-religieuze interpretatie' dus verondersteld is – noteert Bonhoeffer een zin die ons doet denken aan hetgeen we lazen in de eerdere brief van 15 december 1943: de nadruk op het luisteren naar hetgeen zich bij ons aandient en wat we ervaren, teneinde te verstaan hoe het werkelijke 'in God en door God en tot God is'. In de brief van 21 augustus 1944 schrijft hij dat we ons 'altijd weer heel lang en heel geduldig in het leven, spreken, handelen, lijden en sterven van Jezus moeten verdiepen, om te onderkennen, wat God belooft en wat Hij vervult.'⁴⁵ De overeenkomsten tussen die beide citaten springen in het oog: niet alleen gaat het in beide gevallen om aandacht en concentratie, maar ook is hetgeen gezocht wordt enkel in God te vinden. Dat is dus het tegendeel van wat wij secularisatie noemen, namelijk dat de wereld van God losgemaakt wordt.

Maar – hoe verhoudt zich dat tot de 'mondigheid' van de moderne mens, waarvoor Bonhoeffer dan zo krachtig opkomt? Ernst Feil heeft betoogd dat de concentratie op Jezus Christus, zoals die in het citaat door Bonhoeffer wordt verwoord, niet in strijd is met het accent op de 'mondigheid' die bij de 'niet-religieuze interpretatie van het Evangelie' hoort, maar er juist de basis van vormt: 'In der Haft gewann Gott als Menschgewordene eine neue Intensität, die der Wahrnehmung und Würdigung zunehmender Mündigkeit

44 Michael Mawson en Philip G. Ziegler (Eds.), *The Oxford Handbook of Dietrich Bonhoeffer*, Oxford 2019; Christiane Tietz (Hg.), *Bonhoeffer Handbuch*, Tübingen 2021. Ralf K. Wüstenberg merkt met betrekking tot de vloed aan literatuur over de vraag wat de 'niet-religieuze interpretatie' van de Bijbel en de christelijke traditie inhoudt op: 'A large number of publications in the twentieth century have sought to address just this question, but have often misunderstood what Bonhoeffer intended' ('Religion and Secularity', in: Mawson en Ziegler (Eds.), *The Oxford Handbook of Dietrich Bonhoeffer*, 321).

45 Brief van 21 augustus 1944, in: Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 572v. Dit accent op het aandachtig luisteren naar de Bijbel is ook al nadrukkelijk aanwezig in Bonhoeffers bekende brief aan zijn zwager Rüdiger Schleicher van 8 april 1936 (in: Dietrich Bonhoeffer, *Illegale Theologenausbildung. Finkenwalde 1935-1937*, herausgegeben von Otto Dudzus und Jürgen Henkys in Zusammenarbeit mit Sabine Bobert-Stützel, Dirk Schulz und Ilse Tödt. Bearbeitet von Herbert Anzinger, DBW Bd. 14, Gütersloh 1996¹, 144-148), en het vormde ook een typisch kenmerk van de meditatiepraktijk in de *Predigerseminaren* (vgl. Dietrich Bonhoeffer, *Gemeinsames Leben / Das Gebetbuch der Bibel*, herausgegeben von Gerhard L. Müller, Albrecht Schönherr, DBW Bd. 5, Gütersloh 2008³, 69-72).

des Menschen korrespondeerde.⁴⁶ We kunnen hier denken aan de bekende woorden uit de brief aan Bethge van 16 juli 1944, waar Bonhoeffer schrijft dat ‘wij voor God en met God leven zonder God.’⁴⁷ Het ‘voor God en met God’ gaat voorop, en daarbij hebben we stellig ook te denken aan een ons aandachtig in het leven, spreken, handelen, sterven en opstaan van Jezus Christus verdiepen; het ‘zonder God leven’ volgt en wordt door het ‘voor God en met God’ bepaald en gekwalificeerd. Bij ‘mondigheid’ denkt Bonhoeffer niet aan ‘een kale, in zichzelf gekeerde autonomie’⁴⁸, maar aan ‘verantwoordelijk leven’ voor Gods aangezicht.

Voor ons doel van belang is nu dat Bonhoeffer laat zien dat zijn denken over het ‘einde van de religie’ ook implicaties heeft voor ‘de waarheid spreken’. Hij doet dat in een andere brief uit augustus 1944. Daarin schrijft hij dat het boek waaraan hij werkt gezien moet worden als ‘in zekere zin een proloog’ voor de *Ethik*, terwijl het er ook ‘deels aan voorafgaat’.⁴⁹ Wat moeten we ons denken bij een boek dat als zodanig een introductie in de ethiek is en dus integraal deel zou gaan uitmaken van de *Ethik*, maar er tegelijk ook tot op zekere hoogte los van staat? In een eerdere brief aan Bethge, van 8 juni 1944, schrijft Bonhoeffer dat Barth het niet heeft laten afweten in zijn ethiek, maar daar waar het gaat ‘om de niet-religieuze interpretatie van theologische concepten’.⁵⁰ Volgens hem heeft Barth niet verdisconteerd dat de gestalte die de ‘religie’ meer en meer heeft aangenomen inmiddels heeft afgedaan – en dat dat ook geen probleem is, omdat de werkelijkheid van deze wereld in en van

46 Ernst Feil, ‘Religionsloses Christentum’, in: Christiane Tietz (Hg.), *Bonhoeffer Handbuch*, Tübingen 2021, 380. Vgl. ook Kirsten Busch Nielsen, ‘Starke und schwache Sünden. Zum Sündenverständnis Dietrich Bonhoeffers’, *Kerygma und Dogma* 47 (2001) 35: ‘Die Vorstellung von der weltlichen Mündigkeit stützt sich theologisch auf ein Versöhnungsverständnis, welches das Kreuz versteht als eine Absage an eine falsche Unmündigkeit und Heteronomie. Man könnte sagen, am Kreuz beseitigt Christus *ein für allemal* und *mit einem Mal* die Unmündigkeit der Welt sowie die Schuld der Welt’ (cursivering in het origineel).

47 Brief van 16 juli 1944, in: Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 534.

48 Van ’t Slot, *Zondig dapper*, 80.

49 Brief van augustus 1944, in: Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 577.

50 Brief van 8 juni 1944, in: Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 480v. Vgl. Ralf K. Wüstenberg: ‘Während sich angesichts KD II, 2 eine gewisse Nähe zwischen Barth und Bonhoeffer in *ethischen Fragen* einstellt, so wird sich hinsichtlich KD I, 2 und den Tegeler Briefen zeigen, daß beide Theologen in der *Religionsauffassung* auseinandergehen’, *Glauben als Leben. Dietrich Bonhoeffer und die nichtreligiöse Interpretation biblischer Begriffe*, Frankfurt a.M. 1996, 112 (cursivering in het origineel).

God is.⁵¹ Christus staat 'in het midden' en vormt het geheim van de werkelijkheid, en de kerk staat ook 'midden in het dorp'.⁵² God zelf staat niet aan de grenzen, maar in het midden, en Hij laat zich vinden en kennen in het leven zelf.⁵³ Bonhoeffer verwijt Barth dat hij niet radicaal heeft gebroken met het 'metafysische' en 'individualistische', met een denken in 'twee ruimtes' – God is in de werkelijkheid en de werkelijkheid is in God.⁵⁴ Wanneer Bonhoeffer

51 Philip G. Ziegler, 'Dietrich Bonhoeffer – an ethics of God's apocalypse?', in: Philip G. Ziegler, *Militant Grace. The Apocalyptic Turn and the Future of Christian Theology*, Grand Rapids 2018, 184: 'It is possible for Christians to embrace the dissolution of religion as a historical development finally because human religion has already been abolished prospectively by God's eschatological act of justifying the ungodly.'

52 Vgl. de brief van 30 april 1944, in: Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 408: 'Gott ist mitten in unserem Leben jenseitig. Die Kirche steht nicht dort, wo das menschliche Vermögen versagt, an den Grenzen, sondern mitten im Dorf.'

53 E. van 't Slot vat Bonhoeffers kritiek op Barth in de brieven van voorjaar 1944 zo samen, dat bij de laatste 'de openbaring voornamelijk op kennisniveau lijkt te spreken, en te exclusief dogmatisch benaderd wordt', terwijl voor Bonhoeffer 'openbaring niet in de eerste plaats gericht [is] op de menselijke cognitie: zij breekt zich juist baan en wordt juist geloofd in het leven van alledag' (*Openbaringsnegativisme. Bonhoeffers kritiek op Barths actualistische geloofsbegrip*, Zoetermeer 2010, 215 [bij Van 't Slot grotendeels gecursiveerd]). Deze kritiek is er overigens niet pas in 1944, zoals Van 't Slot ook laat zien. In 1929 al onderscheidt Bonhoeffer in zijn discussie met Barth de *actus directus* van het geloof van de *actus reflectus* van de theologie, vgl. Dietrich Bonhoeffer, *Akt und Sein. Transzendentalphilosophie und Ontologie in der systematischen Theologie*, herausgegeben von Hans Richard Reuter, DBW Bd. 2, Gütersloh 2008³, 126: 'Der Glaube ruht in sich selbst als actus directus'. M. Beintker heeft Bonhoeffers kritiek op Barth in 1930 als volgt kernachtig samengevat: 'Bonhoeffer wollte die Reflexion aus dem Vollzug des Glaubensaktes selbst heraushalten, um die über jeden Zweifel erhabene unbedingte Wendung des Glaubenden auf den *Christus praesens* in ihrem Gewicht für unser Reden vom Glauben angemessen zur Geltung zu bringen' (Michael Beintker, 'Kontingenz und Gegenständlichkeit. Zu Bonhoeffers Barth-Kritik in "Akt und Sein"', in: Michael Beintker, *Krisis und Gnade. Gesammelte Studien zu Karl Barth*, hg. von Stefan Holtmann und Peter Zocher, Tübingen 2013, 17; woordelijk gelijk in: dezelfde, 'Karl Barth', in: Christiane Tietz (Hg.), *Bonhoeffer Handbuch*, Tübingen 2021, 140v, met verwijzing naar Bonhoeffer, *Akt und Sein*, DBW Bd. 2, 123). In *Akt und Sein* is geloof het gebeuren, waarin de uitzichtloze 'Selbstverkrümmtheit des Menschen aufgebrochen und der Mensch auf Christus hin ausgerichtet wird' (Chr. Tietz-Steiding, *Bonhoeffers Kritik der verkrümmten Vernunft. Eine erkenntnistheoretische Untersuchung*, Beiträge zur Historischen Theologie Bd. 112, Tübingen 1999, 166; vgl. 280; 287); het is dit geloof 'that protects revelation from the dynamics of reflection' (Michael P. DeJonge, *Bonhoeffer's Theological Formation. Berlin, Barth and Protestant Theology*, Oxford 2012, 80).

54 Brief van 5 mei 1944, in: Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 414v.

als kern van de ‘niet-religieuze (of wereldlijke) interpretatie’ omschrijft dat we ‘voor God en met God zonder God leven’,⁵⁵ betekent dat geen afscheid van een zoeken van de werkelijkheid ‘in God en door God en tot God’. Het houdt veelmeer in dat de God die in het ‘midden’ staat geen ‘Lückenbüßer’⁵⁶ voor onze verlegenheden is.⁵⁷

Het is daarom een misverstand te denken dat Bonhoeffer profeet was van een tijd waarin de religie eenvoudig verdwenen zou zijn, verdampt, achterhaald geworden. Hetgeen hij erover schrijft is ook geen voorspelling van wat zich zal voordoen, maar een oordeel over een heel bepaalde vorm van christendom. Die kan het eigen bestaan nog wel rekken, leeft misschien zelfs ook wel weer op, maar die is niet ‘waar’ en heeft daarom ook geen kracht in zich. Ze heeft zichzelf overleefd, ze is uitgewoond en een sta-in-de-weg geworden voor de verwoording van wie Christus werkelijk is. Zo liggen Bonhoeffers gedachten over het ‘einde van de religie’ en de ‘niet-religieuze interpretatie’ dus in het verlengde van zijn zoeken naar het geheim van de werkelijkheid in ‘Essay Waarheid’.⁵⁸

55 Brief van 16 juli 1944, in: Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 534.

56 Vgl. de brief van 29 mei 1944, in: Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 455: ‘Gott ist kein Lückenbüßer; nicht erst an den Grenzen unserer Möglichkeiten, sondern mitten im Leben muß Gott erkannt werden; im Leben und nicht erst im Sterben, in Gesundheit und Kraft und nicht erst im Leiden, im Handeln und nicht erst in der Sünde will Gott erkannt werden.’

57 Juni/juli 1944 schrijft Bonhoeffer een uitleg van de eerste tafel van de Decaloog, Dietrich Bonhoeffer (‘Die erste Tafel der zehn Worte’, in: Bonhoeffer, *Konspiration und Haft 1940-1945*, DBW Bd. 16, 658-672), waarin basiskarakteristieken van de niet-religieuze interpretatie doorklinken, zoals de stelling dat de mens zoals hij dan is niet meer in staat is er goden op na te houden en die te aanbidden (664) en de afwijzing van een spreken over God als de ‘Lückenbüßer unserer Verlegenheiten’ (668). Tegelijk is de lijn van het betoog volstrekt in overeenstemming met Bonhoeffers theologie van vóór de brieven van april en mei 1944, hetgeen er toch op wijst dat de niet-religieuze interpretatie niet een breuk in zijn denken inhoudt.

58 Wolf Krötke ziet geen innerlijke samenhang tussen het ‘Essay Waarheid’ en de ‘niet-religieuze interpretatie’: ‘Die Frage nach einem “religionslosen Christentum” wird Bonhoeffer deshalb fortan umtreiben und die Bearbeitung der Frage „Was heißt die Wahrheit sagen?“ beenden’ (‘Wahrhaftig – Aufrichtig – Verantwortungsbewusst’, 34). Wellicht hangt dat ermee samen dat hij het ‘Essay Waarheid’ helemaal vanuit het perspectief van de verhoren leest (zie boven noot 26).

De 'Doopbrief'

In dezelfde tijd dat hij met Bethge correspondeert over het 'einde van de religie' en de 'niet-religieuze interpretatie' schrijft Bonhoeffer zijn 'Doopbrief', waarin de verhouding tussen de generaties een centraal thema is. Die brief loopt uit op een tekening van de nieuwe, niet-religieuze tijd die hij in het verschiet ziet liggen. Nu schetst hij in de 'Doopbrief' echter ook andere, minder visionaire vergezichten. Zo stelt hij dat de tijd van de grote steden voorbij is; er is inmiddels een trek vanuit de steden naar het platteland waar te nemen, en dat niet alleen vanwege de geallieerde bombardementen! Bonhoeffer juicht zo'n terugkeer naar een leven van de menselijke maat, waar de verhouding tussen de generaties telt, toe, al beseft hij ook dat 'de rust en het isolement van het plattelandsleven al is geïnfiltreerd door radio, auto's, telefoon, en de bureaucratische organisatie van bijna alle aspecten van het leven'.⁵⁹ We lezen hier het woord 'organisatie', en tegen het eind van de 'Doopbrief' komt Bonhoeffer erop terug: 'Zijn we onderweg naar een tijdperk van enorme organisaties en collectieve instituten, of zal aan het verlangen van ontelbare mensen naar kleine, overzichtelijke en persoonlijke verhoudingen tegemoet gekomen worden?'⁶⁰ Hij beantwoordt de vraag door te opperen of het niet denkbaar is dat juist wereldwijde organisaties met al hun vertakkingen ruimte laten voor een 'leven op persoonlijk niveau'.⁶¹ Het gebruik van het woord 'organisatie' mag opvallend genoemd worden in een brief als de 'Doopbrief', vooral ook omdat het nog twee keer terugkomt. Waar staat organisatie/organiseren bij Bonhoeffer voor?

Interessant is dat deze term ook voorkomt in de *Ethik*, en wel in de uitdagende en vernieuwende tekst: 'Das natürliche Leben',⁶² waarin Bonhoeffer met de nationaalsocialistische ideologie in discussie gaat. Hij stelt dat het traditionele denken over de verhouding van natuur en genade op zo'n manier herzien dient te worden dat we met kracht van argumenten opkomen voor het recht op leven in deze wereld, op basis daarvan ook fundamentele mensenrechten articuleren en grensoverschrijdingen en schendingen daarvan aanwijzen. In dit stuk gebruikt hij ook het woord 'organiseren' om aan te geven wat er mis kan gaan. In het Derde Rijk poogden de nazi's kinderen op te zetten tegen hun ouders, als die niet de nationaalsocialistische ideologie voorstonden en uitdroegen. Ze werden op school ermee geïndoctrineerd dat

59 Bonhoeffer, 'Gedanken zum Taufstag von D. W. R. Mai 1944', 431.

60 Bonhoeffer, 'Gedanken zum Taufstag von D. W. R. Mai 1944', 434.

61 Bonhoeffer, 'Gedanken zum Taufstag von D. W. R. Mai 1944', 434.

62 Bonhoeffer, *Ethik*, DBW Bd. 6, 163-217.

de loyaliteit aan de *Führer* bóven die aan de ouders ging. Er zijn voorbeelden van kinderen die gehuldigd werden omdat ze hun ouders aangebracht hadden. Bonhoeffer erkent dat ‘de ondergraving van eerbied voor ouders’ zich laat ‘organiseren’, maar stelt ertegenover dat ‘eerbied voor ouders eenvoudig gebeurt en zich krachtens haar eigen aard niet laat organiseren’.⁶³ Het woord ‘organiseren’ staat dus tegenover hetgeen niet-geconstrueerd is, niet van buiten opgelegd wordt, maar zich in het leven zelf aandient en als vanzelfsprekend in praktijk gebracht wordt. Al zijn de nazi’s een heel eind gekomen in de verstoring van de verhouding tussen de generaties, het is hun niet gelukt – en het zál hun niet lukken – om het respect voor de ouders aan hun ideologie ondergeschikt te maken.

Terug naar de ‘Doopbrief’. Het hoogtepunt ervan is zonder twijfel de laatste paragraaf, waarin Bonhoeffer zijn neefje voorhoudt dat, nu hij gedoopt wordt, ‘al die oude, grote woorden van de christelijke verkondiging over jou zullen worden uitgesproken, zonder dat je er iets van begrijpt’.⁶⁴ Hij doelt hier niet op de taal die hij in deze tijd als ‘religieus’ bestempelt en voor afgedaan houdt. Echter, alleen al dat hij over ‘oude’ en ‘grote’ woorden spreekt laat zien dat hij geen afscheid neemt van de taal van de Bijbel en de christelijke traditie. Integendeel, ‘we’ – de kleine Dietrich Bethge net zo goed als Bonhoeffer zelf – ‘zijn helemaal teruggeworpen op het abc van het verstaan’.⁶⁵ En dan somt hij een aantal bijbelse kernwoorden en theologische begrippen op die onverstaanbaar zijn geworden, zoals ‘verzoening en verlossing, wedergeboorte en Heilige Geest, liefde tot de vijand, kruis en opstanding, wat leven in Christus en volgen van Christus inhoudt’.⁶⁶ Dat die woorden ‘onverstaanbaar’ zijn, houdt niet in dat ze nietszeggend geworden zijn. Integendeel, gaat Bonhoeffer verder, het is juist zo dat we in ‘deze woorden en daden die we in de traditie ontvangen iets totaal nieuws en revolutionairs vermoeden, zonder het te kunnen pakken en verwoorden’.⁶⁷ Waarom lukt dat niet?

Het is duidelijk dat Bonhoeffer dit in belangrijke mate toeschrijft aan de zwalkende koers van de *Bekennende Kirche*. Er zijn tijden geweest waarin zij de rug recht hield en even helder als moedig beleed, maar er waren ook tijden

63 Bonhoeffer, *Ethik*, DBW Bd. 6, 170.

64 Bonhoeffer, ‘Gedanken zum Taufstag von D. W. R.. Mai 1944’, 435.

65 Bonhoeffer, ‘Gedanken zum Taufstag von D. W. R.. Mai 1944’, 435.

66 Bonhoeffer, ‘Gedanken zum Taufstag von D. W. R.. Mai 1944’, 435; vgl. 416.

67 Bonhoeffer, ‘Gedanken zum Taufstag von D. W. R.. Mai 1944’, 435.

waarin ze blind was voor de waarheid, compromissen sloot en zelfs te laf was om de mond open te doen voor de stomme (Spreuken 31:8). Bonhoeffer verwijst de kerk dat ze 'in deze jaren enkel voor haar voortbestaan gestreden heeft, alsof dat een doel in zichzelf zou zijn.'⁶⁸ Een kerk die vooral bezig is met overleven en haar plaats in de samenleving te behouden verraadt daarmee dat ze het verwacht van 'organiseren', namelijk de ontwikkelingen sturen met behulp van de belijdenis, een kerkorde, of welke structuur dan ook. Dat biedt echter geen perspectief, want 'welke poging dan ook om de kerk voortijdig tot een nieuwe organisatorische machtsuitoefening te brengen zal alleen maar een vertraging van haar omkeer en reiniging zijn.'⁶⁹ Het van menselijk organiseren verwachten hoort bij de religie, die voor God enkel een plaats in de marge heeft, namelijk daar waar we het met ons organiseren niet redden. De religie kan God alleen nog als 'gatenvuller' denken, en zo 'verwijst de religiositeit van de mens hem voor zijn nood naar de macht van God in de wereld', terwijl 'de Bijbel de mens verwijst naar de onmacht en het lijden van God; want alleen de lijdende God kan helpen.'⁷⁰ De religie heeft echter afgedaan, ze brengt de mens niet meer bij God. Op een blad met losse notities van juli/augustus 1944 noteert Bonhoeffer kortweg: 'Door God uit de wereld te verbannen heeft de religie zichzelf in diskrediet gebracht.'⁷¹ Het van 'organiseren' verwachten is daarom bestendinging van de kwaal – en niet het medicijn. De eigen aard van christelijke ethiek is wegbereiding – het woord dat Bonhoeffer in gedachten had voor de titel van zijn *Ethik*⁷² – en de weg van de Heer bereiden is wachten op de zwakke God die niet ineens als *deus ex machina* op het toneel springt en onze gaten vult, maar midden in het leven present is en gezocht wil worden.

Dit wachten en zoeken wil gestalte krijgen in 'bidden en doen wat rechtvaardig is onder de mensen'.⁷³ 'Bidden' houdt voor Bonhoeffer niet een terugkeer in tot de innerlijkheid van de menselijke individualiteit, zoals die bij 'religie' hoort, maar hij denkt daarbij aan de *arcani disciplina* van de vroege kerk, dat is het bewaren van de diepste geloofsgeheimen binnen de gemeente,

68 Bonhoeffer, 'Gedanken zum Tauftag von D. W. R. Mai 1944', 435.

69 Bonhoeffer, 'Gedanken zum Tauftag von D. W. R. Mai 1944', 436.

70 Brief van 16 juli 1944, in: Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 534.

71 Notities van juli/augustus 1944, in: Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 546.

72 Op 27 november 1940 schrijft Bonhoeffer aan Bethge dat hij voor de titel van zijn *Ethik* denkt aan 'Wegbereitung und Einzug' (in: *Konspiration und Haft 1940-1945*, DBW Bd. 16, 79).

73 Bonhoeffer, 'Gedanken zum Tauftag von D. W. R. Mai 1944', 435.

om het evangelie te vrijwaren van profanisering.⁷⁴ Tot de *arcani disciplina* behoort het zoeken van het geheim in en van de werkelijkheid, dat niet een dieptedimensie van het leven is die wijzelf kunnen blootleggen; dat geheim wordt geschonken en gevonden in Christus, in het samenkomen rond de Schriften, in het zingen van de psalmen met hun 'onvermoede krachten'.⁷⁵ 'Doen wat rechtvaardig is onder de mensen' is de noemer waarop Bonhoeffer het leven in de wereld samenvat, zonder grootse en wereldbestormende programma's. Daarmee is echter niet gezegd dat we moeten afzien van alle 'organiseren', dat immers als zodanig deel uitmaakt van het 'natuurlijke leven'. Vanuit de *arcani disciplina* 'moet alle denken, spreken en organiseren in wat het christendom aangaat opnieuw geboren worden uit dat bidden en handelen'.⁷⁶ Het is het tegendeel van een verbeteren pogen de ontwikkelingen in de greep te krijgen en naar onze hand te zetten; het is handelen als een wachten op de God en Vader van onze Heer Jezus Christus, die 'antwoordt op oprechte gebeden en handelen in verantwoordelijkheid'.⁷⁷ Waar christenen zich in schuldbelijdenis en omkeer naar God uitstrekken zullen zij ook geroepen worden het Woord van God zo te spreken dat 'de wereld zich eronder verandert en vernieuwt'.⁷⁸

'Het zal een nieuwe taal zijn, misschien helemaal on-religieus, maar bevrijdend en verlossend, als de taal van Jezus, zodat de mensen zich erover ontzetten en toch door haar macht overwonnen worden, de taal van een nieuwe gerechtigheid en waarheid, de taal, die de vrede van God met de mensen en het komen van zijn Rijk verkondigt. "En zij zullen zich verwonderen en ontzetten over al het goede en over al de vrede, die Ik hun geven zal." (Jer. 33,9)

74 Vgl. Van 't Slot, *Zondig dapper*, 85-95, hoofdstuk 4: 'Wees niet al te vroom. Wat bedoelde Bonhoeffer met *disciplina arcani*'?

75 Vgl. Dietrich Bonhoeffer, *Das Gebetbuch der Bibel. Eine Einführung in die Psalmen* (1940), in: Bonhoeffer, *Gemeinsames Leben / Das Gebetbuch der Bibel*, DBW Bd. 5, 116: 'Mit dem Psalter geht einer christlichen Gemeinde ein unvergleichlicher Schatz verloren, und mit seiner Wiedergewinnung werden ungeahnte Kräfte in sie eingehen.'

76 Bonhoeffer, 'Gedanken zum Taufstag von D. W. R. Mai 1944', 435v. Vgl. hier Dabrock, 'Wirklichkeit verantworten. Der responsive Ansatz theologischer Ethik bei Dietrich Bonhoeffer', 146.

77 Bonhoeffer, 'Rechenschaft an der Wende zum Jahr 1943. Nach zehn Jahren', 31.

78 Bonhoeffer, 'Gedanken zum Taufstag von D. W. R. Mai 1944', 436.

Tot die tijd zal de zaak van de christenen een stille en verborgene zijn; maar er zullen mensen zijn, die bidden en doen wat rechtvaardig is en wachten op Gods tijd.⁷⁹

Het toekomstvisioen dat Bonhoeffer hier schetst en waarnaar hij uitziert is al met al in feite een soort opwekking.⁸⁰ Maar wat moeten we ons daarbij denken: een 'niet-religieuze' opwekking?

Pasen en de krachten van de toekomstige eeuw

In zijn brief van 27 maart 1944 aan Eberhard Bethge, waarin de 'niet-religieuze interpretatie' zich al aankondigt, zet Bonhoeffer de 'religieuze' verwerking van het sterven af tegen de overwinning op de dood, die Pasen is. De eigen vergankelijkheid en het moeten sterven accepteren ligt binnen het bereik van de menselijke mogelijkheden en het laat ons leven in deze wereld ongemoeid. Het gaat hier enkel om de 'randen' van het leven en heeft dus geen betekenis voor onze verantwoordelijkheid op het veld van de geschiedenis. Pasen houdt echter in, zo betoogt Bonhoeffer, dat de krachten van de nieuwe aeon in deze wereld al werkzaam zijn, en wel daar, waar mensen werkelijk geloven in de overwinning op de dood en op basis daarvan leven en handelen. Voorjaar 1944, wanneer de nederlaag van nazi-Duitsland zich al aftekent, neemt Bonhoeffer om zich heen waar dat de mensen hun oriëntatie kwijt zijn. Vanuit Pasen duidt hij dat in zijn brief van 27 maart 1944 echter juist als een hoopvol teken:

79 Bonhoeffer, 'Gedanken zum Tauftag von D. W. R.. Mai 1944', 436.

80 Vgl. Heinz Eduard Tödt, 'Das beunruhigende Vermächtnis. Charakteristiken der Theologie Dietrich Bonhoeffers', in: Tödt, *Theologische Perspektiven nach Dietrich Bonhoeffer*, 21: 'Auf alle Erschütterungen durch das Hitlerregime und den furchtbaren Krieg hat die deutsche Bevölkerung nicht mit religiösen Erweckungsbewegungen geantwortet, sondern mit ganz profanen Anstrengungen des Wiederaufbaus, in denen Arbeit und Erfolg sich als wirksamer Religionsersatz herausgestellt haben.' En dezelfde, 'Umgang mit Schuld im kirchlichen Bekenntnis und in der Justiz nach 1945', in: Tödt, *Theologische Perspektiven nach Dietrich Bonhoeffer*, 249: 'Die Stuttgarter Schulderklärung hat wohl in der Ökumene, nicht aber im deutschen Volk die befreiende Wirkung gehabt, die man ihr zutrauen konnte. In früheren Zeiten haben Kriege, Katastrophen und Revolutionen oft große religiöse Erweckungs- und Erneuerungsbewegungen zur Folge gehabt. Derartiges hat sich nach 1945 wohl individuell, auch in Gruppen, aber nicht im großen Stil ereignet. Indem der Protestantismus sich weitgehend gegen das konkrete Schuldbekenntnis sperrte, hat er sich die Möglichkeit der Erneuerung aus einer zentralen Glaubensdimension heraus versperrt und dem Geschenk der Rechtfertigung allein aus Gnade verweigert.'

‘Het is een onbewust wachten op het helderheid brengende en bevrijdende Woord. Maar het is nog niet zo ver, dat het gehoord kan worden. Maar die tijd zal komen, en dit Pasen is [voor ons] misschien wel een van de laatste grote gelegenheden om ons op onze toekomstige taak voor te bereiden.’⁸¹

Ook hier horen we van een Woord dat heil brengt, zij het ook met andere connotaties dan in de ‘Doopbrief’. Maar ‘helderheid brengend en bevrijdend’ staat niet in tegenspraak met ‘verzoenend’ en ‘verlossend’, de begrippen vullen elkaar juist aan. Met elkaar roepen deze woorden beelden op die een verwachting vullen en kleuren. Een ‘opwekking’ zoals Bonhoeffer er hier onmiskenbaar over spreekt, is niet een gebeuren dat eenvoudig over ons komt, en het is ook niet een religieuze extase die mensen in hun ‘natuurlijke’ emoties en gevoelens aanspreekt en meeneemt – zoals het nationaalsocialisme in die zin óók een soort opwekkingsbeweging was!⁸² – maar wordt geboren uit het

81 Het hele citaat luidt: ‘Ostern? Unser Blick fällt mehr auf das Sterben als auf den Tod. Wie wir mit dem Sterben fertig werden, ist uns wichtiger, als wie wir den Tod besiegen. Sokrates überwand das Sterben, Christus überwand den Tod als ἔσχατος ἐχθρός (1 Kor 15,26). Mit dem Sterben fertig werden bedeutet noch nicht mit [dem] Tod fertig werden. Die Überwindung des Sterbens ist im Bereich menschlicher Möglichkeiten, die Überwindung des Todes heißt Auferstehung. Nicht von der ars moriendi, sondern von der Auferstehung Christi her kann ein neuer, reinigender Wind in die gegenwärtige Welt wehen. Hier ist die Antwort auf das: δός μοι ποῦ στῶ καί κινήσω τήν γῆν. Wenn ein paar Menschen dies wirklich glaubten und sich in ihrem Handeln davon bewegen ließen, würde vieles anders werden. Von der Auferstehung her leben – das heißt doch Ostern. Findest Du auch, dass die meisten Menschen nicht wissen, woher sie eigentlich leben? Die perturbatio animorum greift außerordentlich um sich. Es ist ein unbewußtes Warten auf das lösende und befreiende Wort. Aber noch ist wohl nicht die Zeit, daß es gehört werden kann. Aber sie wird kommen und dieses Ostern ist vielleicht eine der letzten großen Gelegenheiten, uns auf unsre künftige Aufgabe vorzubereiten.’ (Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 368v; Brief van 27 maart 1944).

82 Er is de laatste jaren het nodige onderzoek gedaan naar het ‘religieuze’ karakter van het nationaalsocialisme. Een overzicht van diverse aspecten biedt: Clemens Vollnhals en Uwe Puschner (red.), *Die völkischreligiöse Bewegung im Nationalsozialismus. Eine Beziehungs- und Konfliktgeschichte*, Göttingen 2012. Typischer is de openingszin van het artikel van Manfred Gailus, ‘Nationalsozialismus und Religion. Überlegung zu einer Gesamtschau’, in: Olaf Blaschke en Thomas Großbölting (Hg.), *Was glaubten die Deutschen zwischen 1933 und 1945? Religion und Politik im Nationalsozialismus*, Frankfurt a.M. 2020, 443: ‘Im Unterschied zur weitverbreiteten Nachkriegsdeutung, die Jahre des Nationalsozialismus seien eine religionslose Zeit gewesen, wird im Folgenden eine eher gegenteilige Auffassung vertreten.’ Vorig jaar verscheen van dezelfde auteur een beknopt overzichtswerk, gebaseerd op onderzoek, maar bedoeld voor een breder publiek: Manfred Gailus, *Gläubige*

Woord van de nieuwe wereld van God, dat de belofte behelst dat de kracht ervan zich werkelijk zal doen gelden. Bonhoeffer – heeft Wolf Krötke treffend gesteld – ‘fragt nach der erneuernden Kraft, die auf Grund des Kreuzestodes Jesu Christi der faktisch verhältnislosen und unmenschlich sich gebärdenden Welt *schon gegenwärtig* ist und so aller Gottlosigkeit der Religion *und* der Religionslosigkeit *zuvorkommt*.’⁸³ Daarom komt het erop aan, dat er mensen zijn die zich erop voorbereiden om dit Woord te spreken, en Bonhoeffer rekent Bethge en zichzelf tot de mensen die daartoe geroepen zijn.

Wanneer Bonhoeffer daarna de ‘Doopbrief’ schrijft, en zijn gedachten over de niet-religieuze interpretatie aan papier toevertrouwt, laat zich dat daarom ook duiden als zijn voorbereiding op ‘onze toekomstige taak’. De niet-religieuze of wereldlijke interpretatie van het evangelie staat in het kader van de opdracht van de kerk om de door de nazi-ideologie en de werkelijkheid die die heeft voortgebracht zo diep aangetaste en beschadigde Duitse samenleving uit de dreigende sprakeloosheid te bevrijden. Daarom is het van levensbelang om voor het gesprek tussen de generaties de nodige bijbelse en christelijke levensoriëntatie te bieden, met als doel dat men zich in schuldberijdenis en omkeer uitstrekt naar de ‘nieuwe, reinigende wind’ die vanuit Pasen in deze wereld naar binnen waait, in en door de Geest van Christus.

Perspectief: een ‘niet-religieuze’ opwekking

Als dit is wat Bonhoeffer voor ogen had bij de ‘niet-religieuze interpretatie’, dan gaat het inderdaad niet om een afscheid van de ‘oude, grote woorden’ van de Bijbel en de christelijke traditie. De ‘Doopbrief’ laat daar ook geen twijfel over bestaan. Integendeel, de ‘niet-religieuze interpretatie’ houdt in: Bijbel en werkelijkheid zo samen lezen dat er niets aan ‘religie’ tussen zit en hoeft te

Zeiten. Religiosität im Dritten Reich, Freiburg/Bazel/Wenen 2021. De titel alleen al spreekt boekdelen. Vgl. ook Thomas Rohkrämer, *Die fatale Attraktion des Nationalsozialismus. Zur Popularität eines Unrechtsregimes*, Paderborn 2013, 56: ‘Die Sehnsucht nach einem gemeinschaftlichen Glauben für alle Deutschen kann nicht der hinreichende Grund für die nationalsozialistische “Machtergreifung” gewesen sein, da es diese Sehnsucht auch in anderen Ländern und zu anderen Zeiten gegeben hat. Aber die nationalsozialistische Weltanschauung war deutlich von dieser Sehnsucht geprägt, und das Versprechen, Deutschland in einen Glauben zusammenzubringen, war ein zentraler Aspekt der fatalen Attraktion des Nationalsozialismus.’

83 W. Krötke, “Teilnehmen am Leiden Gottes”. Zu Dietrich Bonhoeffers Verständnis eines “religionslosen Christentums”, in: W. Krötke, *Barmen – Barth – Bonhoeffer. Beiträge zu einer zeitgemäßen christozentrischen Theologie*, Unio & Confessio. Eine Schriftenreihe der Union Evangelischer Kirchen in der EKD, Bielefeld 2009, 389 (cursivering in het origineel).

zitten, omdat wij ‘werkelijk geloven, op zo’n manier dat we er met heel ons leven aan hangen’.⁸⁴ De vernieuwing van theologie en ethiek waar Bonhoeffer in deze tijd naar zoekt is dus geen kwestie van enige correcties en aanvullingen qua inhoud en vorm, maar van intense aandacht voor God en daarom en zo ook voor wat er in de wereld speelt, de werkelijkheid. En precies dát ziet Bonhoeffer gestalte krijgen in een ‘leven op persoonlijk niveau’⁸⁵, dat in de wisselwerking tussen de generaties wordt beoefend en geleerd en dan ook naar buiten uitstraalt. In Bonhoeffers antwoord op de vraag: ‘Hoe zal een toekomstige generatie verder leven?’ valt te herkennen, wat de engel tegenover Zacharias als opdracht voor diens zoon Johannes omschrijft: ‘De harten van de vadersen terug te leiden tot de kinderen, de zondaars te brengen tot de gezindheid van de rechtvaardigen, om zo voor de Heer een volk gereed te maken dat voor Hem toebereid is’ (Lukas 1:17). Deze tekst verwoordt niet alleen treffend waar het Bonhoeffer in zijn ‘project’ *Ethik* om te doen was,⁸⁶ het daarin verwoorde perspectief is ook een belangrijke drijfveer van zijn denken en zoeken in de laatste jaren van zijn leven geweest.

G.C. den Hertog is emeritus hoogleraar systematische theologie aan de Theologische Universiteit Apeldoorn.

84 ‘Entwurf für eine Arbeit’, in: Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung*, DBW Bd. 8, 559.

85 Bonhoeffer, ‘Gedanken zum Taufstag von D. W. R. Mai 1944’, 434.

86 Zie boven noot 72.